



## بررسی عقد بیمه در فقه شیعه

جناب آقای دکتر محمدرضا نیکنام، افسانه فرجام

محل کار نویسنده اول: دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزوار، E-mail: m.niknam9320@yahoo.com

محل کار نویسنده دوم: دانشجوی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزوار، E-mail: farjam.afsaneh@gmail.com

### چکیده

بیمه که عبارت است از تضمین و تعهد جبران خسارت احتمالی، بر دارایی، یا جان کسی، در برابر مقدار معینی از مال، از معاملات عقلایی و رایج در سراسر جوامع بشری حاضر است. به گونه ای که رد آن، نوعی سفاهت شمرده می شود و رغبت و اشتیاق بدان، نوعی خردمندی و دوراندیشی، به هر حال بیمه از عقدهای متعارف و متداول است. عقلاً، تفاوتی میان آن و دیگر عقدها، در آثار و نتایج، نمی بینند. از این روی، عموماً دلالت کننده بر وفای به عقدها و شرطها، مثل آیه شریفه: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾ و حدیث ﴿المؤمنون عند شروطهم﴾ و سایر عموماً مرتبط به تعهدات و ضمانتها، شامل بیمه می شوند و شارع مقدس آن را امضاء کرده است. عقد بیمه و اعمال حقوقی از این قبیل به نظر اکثر فقهای قدیمی، باطل و غیر شرعی بود اما تقریباً نظر تمام فقهای معاصر اینست که چنین عقودی کاملاً معتبر بوده و همانند دیگر عقود، اثر بر آنها مترتب می شود. در واقع می توان گفت که هر معامله ای که مخالف احکام مسلم شرعی نباشد جایز و صحیح است و لزومی ندارد که مسائل مستحدثه، کاملاً با شرع صدر اسلام و چند قرن بعد از آن، مطابق باشد بلکه عدم مخالفت، کافی است.

### کلید واژه

بیمه، عقد، فقه، شیعه، عقد بیمه

### ۱- مقدمه

بیمه از جمله موضوعات نسبتاً جدیدی است که از لحاظ موضوع و اقسام، دارای طیف وسیع و گسترده ای می باشد. پیدایش بیمه، بدان جهت بوده که انسان بتواند راهی عملی برای حمایت از خویشتن در مقابل حوادث و خطرها بیابد. با توجه به حقایق امر بیمه و نقش آن در زندگی انسان، معامله بیمه به عنوان یک موضوع مستحدث و جدید، مورد بررسی فقهی قرار گرفته است. فقیهان و اندیشمندان اسلامی، برخی معامله بیمه را عقد مستقل و مشمول ادله صحت عقود دانسته و برخی عقد بیمه را از راه انطباق با عقود معهوده فقهی، مانند: ضمان، صلح، هبه و غیره تصحیح کرده اند. به عقیده ایشان همه اقسام بیمه، اعم از بیمه اشیاء و اشخاص و مسئولیت مدنی صحیح هستند. نکته قابل ذکر این که فقهای شیعه، حتی الامکان سعی کرده اند که، اولاً حکم عقد بیمه را با عرضه برعمومات و اطلاقات ادله عقود بیان کنند و اگر این ادله را عام ندیدند، تلاش کرده اند از راه عرضه بیمه و انطباق آن با عقود معین، حکم به مشروعیت عقد بیمه بدهند.

### ۲- ضرورت بررسی بیمه در فقه شیعه

در سالهای اخیر، پیشرفت صنعت، گسترش سرمایه گذاری در بخشهای مختلف، وابستگی نظام تجارت و اقتصاد به بیمه و تأثیر آن در زندگی بشر سبب شد که فقهای مسلمان به بررسی جدی این نهاد حقوقی و تحلیل فقهی آن بپردازند. [۱]

### ۳- مفهوم لغوی و اصطلاحی بیمه

بیمه، [م / م] (از هندی، ا) ضمانت مخصوصی است از جان یا مال که در تمدن جدید رواج یافته است، به این طور که برای شخص یا مال ماهانه مبلغی به شرکت بیمه می دهند و در صورت اصابت خطر به جان و یا مال، شرکت مبلغ معینی می دهد. (از فرهنگ نظام). اطمینان. مقابل مخاطره ای که محتمل الوقوع باشد. (ناظم الاطباء). بیمه (بانک) عملی است که اشخاص با پرداخت پولی مسئولیت کالا یا سرمایه یا جان خود را بعهده ی دیگری می گذارند و بیمه کننده در هنگام زیان باید مقدار زیان را بپردازد. (فرهنگستان ایران). [۲] در اصطلاح حقوقی، عقدی است که بموجب آن یک طرف تعهد می کند در ازاء پرداخت وجه و یا وجوهی از طرف دیگر در صورت وقوع یا بروز حادثه خسارت وارده بر او را جبران نموده و یا وجه معینی بپردازد. متعهد را بیمه گر، طرف تعهد را بیمه گذار و وجهی که از طرف بیمه گذار پرداخته می شود حق بیمه و آنچه بیمه می شود موضوع بیمه نامند. [۳]

### ۴- تاریخچه بیمه در فقه شیعه

از میان فقهای شیعی احتمالاً سید محمد کاظم طباطبائی یزدی (متوفی ۳۳۷) اولین بار درباره بیمه اظهار نظر کرده [۴] و پس از او در اواخر قرن چهاردهم، شیخ حسین حلی بتفصیل و با عنوانی مستقل به بررسی آن پرداخته است. قبلاً توسط فقها و اساتید مختلف در این زمینه کتاب‌ها و مقالات مختلفی تحریر گردیده است که میتوان به کتاب بررسی فقهی مسئله بیمه استاد شهید مرتضی مطهری که در سال ۱۳۶۱، بیمه در حقوق اسلام سید محمد خامنه‌ای منتشر شده است اشاره نمود که بصورت سوال و جواب به برخی سوالات پاسخ داده شده است. [۵]

### ۵- عقد بیمه در فقه شیعه

فقهای معاصر امامیه، عقودی مثل بیمه را کاملاً صحیح و معتبر می‌دانند. اما در بین فقها در مورد طریق اعتبار و صحت بیمه اختلافاتی وجود دارد. که به ترتیب نظرات برخی از فقهای معاصر را در اینباره بررسی می‌کنیم.

- آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی، در مقاله‌ای با عنوان «عقد بیمه»، پس از توضیحاتی در مورد واژه بیمه و مسأله ایجاب و قبول در آن به بررسی عناصر عقد ضمان و عقد بیمه می‌پردازد و تعداد نوزده عنصر را برای عقد ضمان شمرده‌اند و این چنین نتیجه‌گیری می‌کنند که: «بعد از بررسی عناصر نوزده‌گانه عقد ضمان به این نتیجه رسیدیم که بسیاری از موارد، عنصر عقد ضمان نیستند لذا فقدان آن موارد، مایه بطلان عقد ضمان نخواهد بود. عقد بیمه اگرچه فاقد بعضی از موارد است ولی فقدان این موارد که عنصر عقد ضمان نیستند، مانع اندراج آن عقد در تحت عقد ضمان نیست ولی برای اثبات این معنی ضروری است.» [۶] ایشان در جای دیگری می‌گویند: «در بیمه، بیمه‌کننده، با انعقاد قرارداد و دریافت پول از بیمه‌گذار، تعهد می‌کند در صورت تلف مال، خسارات وارد بر بیمه‌گذار را جبران کند. به اعتقاد ما اطلاقات خود ضمان، یعنی «اوفوا بالعقود» و در اینجا حتی «الزعیم غارم»، شامل این قرارداد می‌شود. از آنجا که ضمان، نفس تعهد و مسئولیت، و بیمه جبران خسارت احتمالی است و مسأله ادا و نحوه رجوع مضمون له به ضامن، جزء ذات عقد ضمان نیست و با شرط صحت می‌یابد، لذا عقد ضمان ممکن است بدون مضمون عنه باشد. با این توضیحات به اعتقاد ما بیمه یک نحوه ضمان عقلایی است.» [۷]

- شیخ وحید خراسانی: «می‌توان تمام اقسام عقد بیمه را از باب تعهد بیمه‌کننده و بیمه‌شونده، به پرداخت خسارت و مال معین، قرار داد. هر چند احوط آنست که مثلاً بیمه‌شونده مال معینی به بیمه‌کننده، صلح کند به شرط آنکه بیمه‌کننده، خسارت احتمالی که معین شده جبران نماید و بر بیمه‌کننده، جبران واجب می‌شود، و همچنین در صورتیکه مال معین از طرف بیمه‌شونده، عین باشد می‌توان عقد بیمه را به عنوان هبه به شرط تحمل خسارت احتمالی از جانب بیمه‌کننده، انجام داد که بر بیمه‌کننده، وفای به شرط، واجب است.» [۸]

- آیت الله میرزا جواد تبریزی: «... این معامله داخل در هبه مشروطه است و چنانچه آسیبی وارد شود حسب شرط، بر مشروط علیه واجب است که از عهده برآید و برای گیرنده اشکالی ندارد.» [۹]

- آیت الله خوئی: «می‌توان قرارداد بیمه را با تمام اقسام آن از باب هبه معوضه، تصحیح کرد. به این معنی که بیمه‌کننده مبلغی را بطور ماهیانه یا سالیانه یا یکجا به بیمه‌گر هبه می‌کند و در ضمن عقد هبه، به بیمه‌گر شرط می‌کند که در صورت پیش آمد و رخداد هر نوع خسارتی که در بیمه نامه ذکر شده، باید بیمه‌گر، آنرا جبران کند و بر بیمه‌گر نیز واجب است به این شرط وفا کند و خسارت بیمه‌کننده را جبران کند. بنابر این این عقد بیمه به تمام اقسام آن یک نوع هبه معوضه است، جایز و صحیح است.» [۱۰]

اما در مقابل عده کثیری از فقها معتقدند که بیمه یک عقد مستقل است:

- امام خمینی (ره) در تحریر الوسیله به جایگاه بیمه در بین عقود اشاره کرده و می‌گویند: «ظاهر اینست که بیمه عقدی است مستقل. و بدون شبهه این بیمه ایکه در زمان ما رائج و متعارف است، نه صلح است و نه هبه معوضه. احتمال هم دارد که عقد مستقلاً نباشد، بلکه مصداقی از ضمانت با عوض باشد لکن عقد مستقل بودنش روشن تر است و از باب ضمان عهده نیست، بلکه از باب التزام بجبران خسارت است، هر چند که آنرا هم بنحو صلح می‌شود واقع ساخت و هم بصورت هبه معوض و هم ضمان معوض. (لکن این دلیل نیست بر اینکه بیمه یکی از اینهاست) ...» [۱۱]

- شهید مرتضی مطهری، مسأله داخل بودن بیمه در تحت عقد ضمان را بعید دانسته و می‌گویند: «در میان عقود که ما در فقه داریم، یک عقد هست که احتمال اینکه اساساً بیمه داخل در آن باشد زیاد است، و آن ضمان است ... بیمه به عنوان یک معامله مستقل هیچ اشکالی ندارد. اساساً ضرورتی ندارد که اسمش را ضمان بگذاریم. ضمان شرعی همان ضمان دین است و بس. ما تابع اسم نیستیم که آن را ضمان عهده یا ضمان درک بنامیم. خودش یک معامله مستقل است و همان چیزی است که امروز به آن بیمه می‌گویند و شامل همه اقسام بیمه هم می‌شود و جامع مشترک همه آنها برای اینکه این معامله یک معامله عقلاتی باشد تأمین بودن آن است.» [۱۲]

- آیت الله محمد علی اراکی: «بیمه عقد مستقلی است تابع شرائطی که در قرارداد، طرفین توافق نموده‌اند.» [۱۳]

- آیت الله موسوی اردبیلی: «بیمه عقد مستقلی است و می‌توان به عنوان بعضی از عقود دیگر از قبیل صلح، آن را اجرا کرد.» [۱۴]

- شیخ حسین نوری: « بیمه هر چند در سابق به شکل فعلی وجود نداشته است ولی مشمول کلیات و قوانین پویای اسلام و یکی از عقود است که میان کسی که بیمه را می‌پذیرد و بیمه‌کننده، چه شخص باشد یا شرکت و مؤسسه بوجود می‌آید... » [۱۵]

- سید محمد شیرازی: « بیمه کردن زندگی یا سایر اموال انسان جایز است، مثلاً می‌توان کشتی در دریا، یا هواپیما در فضا را بیمه کرد، زیرا معامله‌ای است عقلایی و عموم آیه ﴿أوفوا بالعقود﴾ شامل آن می‌شود. » [۱۶]

- آیت الله مکارم شیرازی: « بیمه قراردادی است بین بیمه‌کننده و شرکت یا شخص بیمه‌گر ... و این معامله و قرارداد مستقلی است. » [۱۷]

- آیت الله لنکرانی: « بیمه عقد مستقلی است و احکام خاص خود را دارد و شرایط عقود بیع یا اجاره یا مضاربه در آن جاری نیست ... » [۱۸]

- آیت الله محمدی گیلانی از کسانی که بیمه را عقد مستقلی نمی‌دانند انتقاد می‌کند و می‌گوید: « بیمه، عقدی است مستقل و لازم و همانند سایر عقود لازمه از یکطرف مشمول ادله عامه نسبت به تعهد و التزام، طرفین را ملزم به محترم شمردن آن و مراعات شرائطی که مورد توافق طرفین در عقد بیمه قرار گرفته است، می‌شمارد و از طرف دیگر باید شرایط کلی صحت عقد در انعقاد قرار داد بیمه ملحوظ شود. بعضی از علماء اسلام چون ادله عامه ﴿أوفوا بالعقود﴾ یا ﴿المؤمنون عند شروطهم﴾ را به عقودی که در زمان نزول وحی رواج داشته منحصر دانسته‌اند و بیمه را مشمول عناوین دیگر از قبیل: هبه مشروط، صلح، ضمان و ... دانسته و مسایل آن را بر بیمه، منطبق کرده‌اند. اگر چه بیمه از جهاتی شباهت به عناوین یاد شده دارد ولی روشن است که هر یک از عناوین فوق در اصطلاح و عرف جامعه، معنایی ویژه داشته و شرائط ویژه به خود دارد. اگر چه مشترکاتی بین مصادیق آن هست ولی تفاوت‌هایی دارند که حدود هر یک را مشخص می‌کند. « بیمه » خود قرارداد خاصی است که در عرف جامعه ارتباطی با عناوین دیگر فقهی ندارد بلکه یک قرارداد رسمی و مستقل است که بیمه‌گر و بیمه‌گذار با شرایط ویژه‌ای بین خود منعقد کرده و ملتزم به مراعات آن می‌باشند. »

### ۵-۱ شرائط صحت عقد بیمه

فقه‌ها، شرائط عمومی عقد، مانند عقل و بلوغ و اختیار طرفین و ... را در عقد بیمه نیز لازم می‌دانند. ولی علاوه بر اینها برخی شرائط اختصاصی نیز برای عقد بیمه می‌شمارند:

- امام خمینی در تحریر الوسیله می‌فرماید: « در بیمه علاوه بر آنچه گفتیم چند چیز دیگر شرط است .

اول - اینکه منفعت مورد بیمه، مشخص باشد که چه چیز بیمه شود، (شخص بیمه شونده و سلامتی او و یا فلان مال معین او، و یا بیماری او و یا امثال اینها).

دوم - تعیین دو طرف عقد، آیا بیمه‌کننده شخص است یا شرکتی است و یا مثلاً دولت است.

سوم - اینکه مبلغی که بیمه شونده باید بپردازد را معین کنند که چه مقدار به بیمه‌کننده بپردازد.

چهارم - تعیین خسارتیکه بیمه‌کننده باید خسارت خصوص آنرا بعهده بگیرد از قبیل آتش سوزی و یا غرق و یا سرقت و مرض و فوت و امثال اینها.

پنجم - تعیین اقساط پرداخت - البته اگر اقساطی باشد - و همچنین در این صورت تعیین زمان هر قسط.

ششم - اینکه مدت بیمه یعنی شروع و پایان آنرا معین کنند. و اما تعیین مبلغ تأمین، به اینکه بیمه‌کننده بگوید: من متعهد می‌شوم در صورت رخ دادن فلان حادثه، هزار دینار خسارت وارده بر آنرا بپردازم، لازم نیست. بلکه همینکه بیمه‌کننده بگوید: دو قسم خسارتی که بر مورد بیمه وارد شود بعهده من و من ملتزم به پرداخت آن هستم، کفایت می‌کند. » [۱۹]

- آیت الله محمدی گیلانی در مورد شرائط عقد بیمه معتقدند که: « در صحت عقد بیمه، لازم است افزون بر آنکه دو طرف قرارداد، شرائط کلی صلاحیت و شایستگی عقد قرارداد از قبیل: بلوغ، عقل، اختیار، قصد و حق تصرف در اموال خود را دارا باشند، بایسته است، شرائط ذیل نیز به روشنی، مراعات گردد:

الف: موضوع بیمه

ب: حق بیمه

ج: حوادث مورد انتظار یا ناگهانی و غیرمنتظره و خطرات

د: بیمه‌گر و بیمه‌گذار

طبیعی است هر گونه ابهام در موارد یاد شده نیز به عقد قرارداد بیمه زیان می‌زند مگر از اموری باشد که به گونه‌ای در مقررات مربوط به بیمه، بیان شده باشد، یا دو طرف بر شقوق مختلف آن توافق کرده باشند.

### ۵-۲ شبهات مطرح شده در مورد صحت عقد بیمه

۱ - غرر: ممکن است این شبهه مطرح شود که به دلیل معلوم نبودن کیفیت و میزان و زمان بروز خسارت احتمالی، بیمه، عقد غرری شود و چنانچه می دانیم عقد غرری نیز باطل می باشد. جواب این شبهه و دفع آنرا از زبان آیت الله محمدی گیلانی نقل می کنیم: « برای روشن شدن موضوع و دفع این شبهه، نخست بایسته است (غرر) را معنی کنیم: (غرر) در لغت به معنی خطر و به هلاکت، افتادن است.

(غرر) جهل و جهالت نیست اگر چه خود یکی از عوامل به خطر افتادن و هلاک شدن می باشد. بیع (غرری) را از آن جهت (غرری) می نامند که مال و سرمایه طرف به مخاطره می افتد. در بیمه، غرر به معنایی که شمرده شد، وجود ندارد، مخاطره ای برای دو طرف نیست. بیمه گر و بیمه گذار هر دو با توجه و بر مبنای همین احتمالات، عقد بیمه را منعقد می کنند و این اندازه ابهام میزان خسارت وارده، زبانی به درستی عقد بیمه، نمی زند. زیرا نوع خسارت و بیشترین میزان تامين آن و حدود و مشخصات دیگر، تعیین و مورد توافق دو طرف قرار گرفته است.

از سویی دیگر ادله یاد شده در مورد بیع غرری است و عقد بیمه، بیع نیست بلکه همانطور که گفته شد قراردادی است مستقل و با تعریفی مشخص و مخصوص بخود و اعتبار آن عقلایی و جهانی است. و تحمل یک هزینه جزئی برای کسب منافع زیادی که برای بیمه گر و بیمه گذار دارد، عاقلانه و مقرون به صرفه است و تحمل ضرر کم برای جلب منفعت بیشتر، یک روش عقلایی است که در سطوح مختلف بشری رواج دارد. «

آیت الله لنکرانی: « غرر در بیمه مطرح نیست چون اصل عقد بیمه بنا بر جبران خسارت نامعلوم است. » [۲۰]

۲ - اکل مال به باطل: ممکن است این شبهه به صحت عقد بیمه وارد شود که در اکثر موارد بیمه، بیمه گر در مقابل وجهی که از بیمه گذار دریافت می کند کاری برای او انجام نمی دهد. یعنی ضرری به وقوع نمی پیوندد تا بیمه گر آنرا جبران کند. پس این از موارد و مصادیق اکل مال به باطل می باشد. در پاسخ به این شبهه، باید گفت که در ادامه آیهٔ مربوط به نهی از اکل مال به باطل ﴿لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ ...﴾ آمده است که می توان معاملاتی که مورد رضا و میل طرفین هستند را انجام داد و میل و رضا و دلیل انعقاد عقد نیز در عقود مختلف متفاوت است که در عقد بیمه یک دلیل عقلایی و منطقی با رضایت طرفین وجود دارد که حصول آرامش و اطمینان خاطر است. در حالیکه در مقابل چنین هدف مهم و با ارزشی، مقدار کمی مال انسان صرف می شود و عقلا این کار را جایز بلکه خوب می دانند.

۳ - ضمان ما لم یجب: شبهه دیگری که ممکن است مطرح گردد این است که ضمان در صورتی محقق می شود که ذمهٔ یک شخص، مشغول باشد تا کس دیگر بتواند تعهد آن شخص را ضمانت کند « در عقد بیمه که هنوز خسارتی بر بیمه گذار وارد نشده و رویدادی برای او رخ نداده است، موضوع ضمان محقق نگردیده که بیمه گر بخواهد تعهد پرداخت و جبران آن را بنماید بنابراین چنین قراردادی صحیح نبوده و باطل خواهد بود. پاسخ: نخست آنکه بیمه ضمان نیست که مسائل و شرایط مربوط به ضمان در آن جاری باشد. همانطور که در آغاز بحث گفته شد: بیمه قرارداد مستقلی است که به جهت منافع عقلایی که دارد بین بیمه گر و بیمه گذار با حفظ و مراعات شرایط ویژه خود، برقرار می گردد.

اساس و پایه داد و ستدها و قراردادهای در همه جوامع بشری بر اعتباریات استوار است. اعتباراتی که از نظر خردمندان ارزش دارد. چگونگی و حدود این قراردادهای را توافق دو طرف قرار داد مشخص می کند. انسان در زندگی اجتماعی خود برای جبران خسارتهای و ضررهای ناشی از حوادث طبیعی و غیرطبیعی که همواره او را تهدید می کند و نیز جهت رسیدن به منافع مادی و غیرمادی خود به « بیمه » و بهره بری از مزایای آن، نیازمند است.

دیگر آنکه در فقه ما مواردی وجود دارد که انسان با شرایطی، تعهدی را می پذیرد و ذمه خود را مشغول می کند. مانند موارد «جعاله» که «جاعل» برای رسیدن به منافع و اهداف خود با شرایطی، متعهد می شود که «حق الجعاله» را بپردازد. در جعاله انسان می تواند در برابر هر عمل حلالی، ذمه خود را مشغول کند که در صورت انجام آن عمل توسط فرد یا گروهی که آن را بجا آورد و هدف او را محقق سازد، چیزی را بپردازد. «

### ۶- نتیجه

۱ - عقد بیمه یک عقد صحیح بوده و دلائل قائلین به عدم اعتبار عقود غیر از عقود معین، منطقی نمی باشد.

۲ - به نظر می آید که بیمه، یک عقد مستقل می باشد و در تحت عنوان دیگر عقود، مانند ضمان و هبه و صلح، قرار نمی گیرد. البته می توان بیمه را در قالب یکی از این عقود نیز واقع ساخت.

۳ - می توان گفت که تقریباً تمام فقها در مورد شرایط عقد بیع با هم متفق هستند. چه در مورد شروط عمومی آن و چه در مورد شروط اختصاصی آن.

۴ - اشکالات و شبهاتی که برای اعتبار عقد بیمه طرح شده است ( غرر، اکل مال به باطل، ضمان ما لم یجب ) بی اساس می باشند و خللی به صحت بیمه وارد نمی کنند.

۵ - بیمه از جمله عقود هست که با توجه به روابط اجتماعی و اقتصادی زمان و دگرگونی این روابط، برای تمام جوامع کنونی، از اهمیت ویژه ای برخوردارند. و بنای عقلای جوامع کنونی بر گسترش بیمه و اهمیت دادن به آن است.



### منابع و مآخذ

- [۱] مشایخی، همایون، مبانی و اصول حقوقی بیمه، ج ۱، ص ۶۱، تهران، ۱۳۴۹ ش.
- [۲] دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۴ (بسیطه - تبورک)، ص ۵۲۷۹، ج ۲، ۱۳۷۷، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- [۳] قانون بیمه مصوب ۷ اردیبهشت ماه ۱۳۱۶، ماده یک، ایرانشهر، ج ۲، ص ۱۹۶۰.
- [۴] طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم (بی تا)، سوال و جواب، مسئله ۳۱۳، چاپ سید مصطفی محقق داماد، تهران، ۱۳۷۶ ش.
- [۵] مطهری، مرتضی، بررسی فقهی مسئله بیمه، تهران، ۱۳۶۱ ش.
- [۶] موسوی بجنوردی، سید محمد، مجموعه مقالات فقهی حقوقی اجتماعی، ۱۳۸۲، ج ۳، ج ۱، ۲۱۵ و ۲۱۶، انتشارات پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- [۷] موسوی بجنوردی، سید محمد، عقد ضمان، ۱۳۸۰، ج ۱، ۱۳۲، تهران، انتشارات پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- [۸] وحید خراسانی، حسین، توضیح المسائل، ۱۳۷۹، ص ۷۶۰ و ۷۶۱، قم، مدرسه باقرالعلوم (ع).
- [۹] ملکی تبریزی، میرزا جواد (بی تا)، توضیح المسائل، ص ۵۱۳ و ۵۱۴.
- [۱۰] موسوی خوئی، سید ابوالقاسم، توضیح المسائل، ۱۴۱۲ هـ ق، ص ۵۵۳، قم، انتشارات مهر.
- [۱۱] موسوی خمینی (ره)، سید روح الله، توضیح المسائل، ۱۳۹۰ هـ ق، ص ۶۰۹.
- [۱۲] مطهری، مرتضی، بررسی فقهی مسئله بیمه، سال ۱۳۷۲، ص ۲۹۸ و ۳۰۲، تهران، ۱۳۶۱ ش.
- [۱۳] اراکی، محمدعلی، توضیح المسائل، سال ۱۳۷۱، ص ۵۵۵، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- [۱۴] موسوی اردبیلی، توضیح المسائل، ۴۱۲.
- [۱۵] نوری همدانی، حسین، توضیح المسائل، ۷۳، ج ۴، ص ۶۰۱، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- [۱۶] شیرازی، سید محمد، توضیح المسائل، مساله ۳۴۹۰.
- [۱۷] مکارم شیرازی، ناصر، توضیح المسائل، ص ۴۸۰.
- [۱۸] فاضل لنکرانی، محمد، جامع المسائل، ج ۲، ۶۰۹، ۲۹۳.
- [۱۹] موسوی خمینی (ره)، سید روح الله، تحریر الوسیله، ج ۲، ۶۰۹، ۱۳۹۰ هـ ق.
- [۲۰] فاضل لنکرانی، محمد، جامع المسائل، ج ۲، ۶۰۹، ۲۹۴.